

УДК 330.368

О.І. Відоменко,
канд. екон. наук, доц.
Національний університет
харчових технологій
А.А. Федун
Українська спілка
психотерапевтів

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ КРИЗИ

В статті розглянуто аспекти впливу кризи на суспільство та окремого індивіда, розглянуто психологічні проблеми впливу кризи на продуктивність населення в цілому та трудові ресурси зокрема. Надано загальні поради щодо підвищення рівнів потенціалу якості населення в умовах економічної кризи.

Ключові слова: криза, економічний спад, безробіття, депресія, стрес, тривожність, маргінали, суспільство, якість життя, якість життя населення.

Протягом останніх десятиліть термін «криза» все частіше вживається у суспільстві. У науковій літературі «криза» розглядається як розлад, занепад, загострення (політичних, економічних, соціальних) протиріч, а також переломний момент хвороби, коли стан хворого поліпшується чи погіршується. До того ж у ЗМІ цим терміном досить часто маніпулюють, без розуміння того, яке психологічне навантаження це несе для простого мешканця.

Система державного управління функціонує в середовищі з високим ступенем невизначеності, динамічності, хаотичності, в якому підвищується ймовірність виникнення криз. Донедавна на кризи суспільного розвитку реагували тільки після їх появи. Проте науковці акцентують увагу на тому, що в системі державного управління необхідно користуватися стратегіями попередження криз суспільного розвитку [5].

Різні аспекти розвитку кризових явищ у природі та суспільстві знайшли своє відображення в роботах Р. Акоффа, В. Арнольда, О. Богданова, А. Гальчинського, Дж. Кейнса, Н. Кондратьєва, Л. Лігоненко, Т. Пахомової, А. Подольського, І. Пригожина, П. Самюельсона, П. Сорокіна, А. Тоффлера, Ф.-А. фон Хайєка, Й. Шумпетера та інших.

В той же час упускаються з уваги мультиплікативні ефекти прояву кризових явищ, їх явні та неявні наслідки для особистості та суспільства, а також шляхи їх подолання.

Постійні розмови про кризу, які ведуться у ЗМІ, мають негативний вплив на особистість, як складову трудового потенціалу суспільства. І цей вплив проявляється не лише у погіршенні якості життя населення, як властивостей середовища проживання людини, а й у погіршенні якісних характеристик самого населення. Останні у науковій літературі називають «якістю населення». Під цим терміном розуміють сукупнісний потенціал властивостей населення. Виділяють три складові такого потенціалу: перша — це відтворювальний потенціал людини; друга — діяльнісний потенціал людини (а саме: здатність до праці, до внутрішньої мотивації та до адаптації щодо змін у навколишньому середовищі); третя складова — це здатність до прискорення суспільного розвитку під впливом розвитку науки та техніки.

Кризові явища найбільший вплив мають на другу складову якості населення, хоча опосередковані наслідки впливу позначаються і на розвитку першої складової, а саме здатності до відтворення населення, внаслідок погіршення фізичного та

© О.І. Відоменко, А.А. Федун, 2012

психічного здоров'я людей, а в більш глобальному масштабі, — погіршення генетичного коду нації.

Тому в роботі ставилася мета проаналізувати впливи кризових явищ як на суспільство взагалі, так і на окрему особистість — через впливи на складові його властивостей (здатність до відтворення та здатність до праці).

На думку багатьох науковців, криза — це не катастрофа, це «нормальний етап процесу розвитку». Кризу можна розглядати, як переломний момент у розвитку суспільства, що дає простір новому витку соціальних, економічних, політичних та інших змін.

Використовуючи системну методологію, можна вважати, що криза змінює тенденції життєдіяльності системи, тобто порушує її стійкість, радикальним чином оновлюючи її. Тому очисна сила кризи потрібна системі не менше, ніж стабільне функціонування і розвиток. Це дві сторони однієї медалі, одне не може існувати без іншого, певною мірою це закон єдності і боротьби протилежностей. А, як відомо, без боротьби — немає розвитку. Криза — це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі, що загрожує її життєдіяльності у зовнішньому середовищі.

Виділяють наступні види криз: 1) криза системи управління, 2) політична криза; 3) організаційна криза; 4) економічна криза; 5) фінансова криза; 6) енергетична криза; 7) соціальна криза; 8) психологічна криза. Але найвищим рівнем криз, є системні кризи суспільства. Останні можуть поєднувати в собі кілька видів криз і проявляти синергетичні ефекти.

Економічні аспекти кризи проявляються у:

- падінні обсягів виробництва продукції та послуг;
- падінні фондових індексів;
- рості безробіття і масових звільненнях;
- скороченні доходів населення;
- зменшенні заощаджень населення;
- зниженні купівельної спроможності населення,
- падінні обсягів попиту на товари та послуги тощо.

І це ще не всі напрями впливів, оскільки зміна цих показників викликає мультиплікативний ефект у виробничому, економічному, інвестиційному, інноваційному, фінансовому, регіональному розвитку. Стосовно мультиплікативних ефектів, у науковій літературі є багато ґрунтовних описів (Дж. Кейнс, Р. Кан, П. Самуельсон, та інші).

У соціології прийнято розрізняти стабільний і кризовий стани суспільства. Перший означає стійкий соціальний порядок. Другий — характеризується порушенням соціальної стабільності, падінням життєвого, морального й загальнокультурного рівня суспільства і проявляється в масовому незадоволенні людей своїм становищем.

Стосовно впливу кризових явищ на діяльнісну складову якості населення, можна проаналізувати її за трьома підскладовими рівнями:

- 1 — зміна здатності людей до праці, т. зв. «симптоми маргіналів»;
- 2 — зниження рівня внутрішньої мотивації (само мотивації) людини, поява психологічних захворювань;
- 3 — зниження рівня адаптованості людини до змін в оточуючому середовищі.

Стрес суспільних змін, в якому можна виділити соціально-психологічну і економічну складові, впливає на відтворювальний потенціал населення, продукуючи зменшення чисельності населення у результаті зниження середнього віку життя, зниження народжуваності; зростання загальної і нервово-психічної захворюваності; зміна її структури у бік збільшення захворювань з важкою течією та завершенням, перш за все — психосоматичних захворювань; зростання інфекційної захворюваності; зростання професійної захворюваності і індустріального травматизму із-за зниження

уваги до охорони праці і техніки безпеки унаслідок необхідності зменшення виробничих витрат і згоди людей працювати в шкідливих і небезпечних умовах; зростання всіх видів асоціальних відхилень: злочинності, алкоголізації, наркотизму, проституції, самогубств — і захворюваності та смертності пов'язаних з цими причинами; економічна (матеріальна) депривація великих груп населення, що приводить до зубожіння, пов'язаного з браком коштів на повноцінне харчування, одяг, ліки, засоби особистої гігієни, оплату житла; нездатність інститутів контролю нейтралізувати негативний вплив соціальних змін на суспільне здоров'я в своїх сферах діяльності (економіка, право, промисловість і ін.)

Криза, яка виникла в Україні у 2008 році, стала серйозним ударом по населенню країни, тому що її прояви почали змінювати психіку людей, підвищувати рівень соціальної напруженості та агресії, змусили людей бути більш жорстокішими. Знаходження в стані будь-якої кризи (економічної, психологічної) має певні симптоми. Якщо говорити про економічну кризу, яка склалася, то вона дійсно спровокувала різні невротичні розлади, оскільки виникла невпевненість у зовнішній ситуації, нерозуміння того, що відбувається.

Необхідність перегляду своїх уявлень про світ і про себе за короткий проміжок часу створює стресову ситуацію, вплив якої поширюється:

– на особистість (виникнення тривоги, агресії; депресивні стани, апатія; відчуття провини, самоти, сорому, розгубленості; підвищена дратівливість, постійна напруга, низька самооцінка та ін.);

– на поведінку людей в цілому (високий відсоток травматизму; розвиток залежної поведінки самих різних видів — наркоманія, алкоголізм, азартні ігри і т.п.; емоційні зриви, порушення харчової поведінки, порушення сну, порушення мови, імпульсивна поведінка, раптові напади тремору всього тіла та ін.). Експерти прогнозують почастищення випадків психічних захворювань, а також суїцидів. Безумовно, це відображається на загальному стані людей.

Науково доведено, що тривалі тривожні, депресивні, дратівливі стани особистості викликають зміни в її поведінці та діяльності, дестабілізують роботу людського організму, провокуючи тим самим порушення загальної картини не тільки психічного, але ще й фізичного здоров'я. Розвивається цілий ряд психосоматичних захворювань, які залежно від вигляду і важкості кризового стану, можуть носити лавиноподібний характер розвитку: бронхіальна астма, ішемічна хвороба серця, виразкова хвороба шлунку і дванадцятипалої кишки, гіпертонія, цукровий діабет і т.ін.; постійні болі в спині і грудях нез'ясованої етіології, непритомність і запаморочення, хронічне безсоння, головні болі мігренозного характеру та ін.

Якщо раніше людина перебувала в стані скритої депресії, то тепер її прояви стають помітнішими. Нині значна частина населення справді перебуває в стані явної депресії, основними ознаками якої є виникнення тривоги, заниження самооцінки. Людина починає вважати, що не може справитися із ситуацією, не бачить виходу. Починається самобичування різними питаннями, наприклад: «Як можна було не передбачити?», «Чому мені так не везе?», «Як далі жити?» і т. п. Ці емоції можуть переноситися й на оточуючих.

Тривалий характер негативних соціальних процесів і наростаючі явища економічної кризи призвели до розпаду звичних соціальних зв'язків, безлічі дрібних конфліктів усередині людини і при спілкуванні з іншими членами суспільства. Під впливом кризових явищ, нестабільності в країні та постійного зниження рівня життя у свідомості багатьох людей (особливо похилого віку, хворих, інвалідів, безробітних) сформувався синдром страху перед майбутнім, що негативно впливає на їх самопочуття, звужує коло духовних потреб та інтересів. Переосмислення життєвих цілей і крах сталих ідеалів та авторитетів спричинило втрату звичного способу життя, втрату багатьма людьми відчуття власної гідності.

Ситуація, що склалася у державі, сприяє виникненню й загостренню депресивних станів у населення. Економічна криза зумовлює подальші кризи: у стосунках, у родині; загострюються власні психологічні кризи. Все це ставить значну кількість населення країни в невизначене соціальне становище, позбавляє людей колективної солідарності, без якої суспільство практично не може вижити.

Коли люди перебувають у стані тривоги, невпевненості, гніву, вони перестають адекватно оцінювати ситуацію. Політикам це на руку, тому що в цьому разі люди неспроможні реально оцінку подіям, які відбувається, а отже ними легко маніпулювати. Увесь негатив, який вони отримуємо переважно через ЗМІ, сприяє підвищенню рівня тривожності, а отже, люди стають більш керованими.

Щоб захистити себе від маніпулювання, потрібно критично мислити при оцінці ситуації. Не сліпо вірити тому, що повідомляють, а опрацьовувати різну інформацію, порівнювати її й робити власні висновки. Критичність мислення захистить від впливу маніпуляторів [2].

Але ж, з грецької слово «криза» перекладається як «переломний момент». Тобто криза має бути поштовхом уперед. Багато дослідників (А. Маслоу, В. Франкл та ін.) вважають, що саме внутрішня напруга є основою процесів творчості, розвитку, внутрішнього зростання, творення сенсу в процесі подолання кризового стану [3]. Тому виникає питання, як же боротися з депресією і, що можна зробити в такій ситуації.

Життя кожної людини пов'язане з різноманітними сферами. Ці сфери визначають якість її життя. Є сфери на які вона (людина) може впливати особисто, керувати ними і вносити в них певні зміни (це сфери, які переважно залежать саме від неї). Назвемо їх *особистісними*. До них належать — ставлення людини до самої себе, свого особистого життя, власного здоров'я, діяльності, відпочинку, оточуючих, зовнішнього світу, а також власні рішення та вчинки.

Існують і зовнішні сфери, тобто сфери, які залежать від багатьох зовнішніх факторів і мають багато змінних.

По-перше — це *соціальні* сфери. На них окрема конкретна особистість може вплинути лише частково. Це відбувається тому, що соціальні сфери залежать від дій і взаємостосунків між багатьма різними людьми та групами людей, їх особистими поглядами, мотивами, цінностями та цілями. До цих сфер належать — ситуація в сім'ї, робочому колективі, інших групах з якими контактує особистість, а також політична, економічна, культурна і соціальна ситуація в країні та за її межами.

По-друге — це сфери зовнішні до людства в цілому. Назвемо їх *природними*. На них окрема особистість вплинути практично не спроможна. До них належать — природні та фізичні явища і закони, середовище існування, екологічна ситуація тощо.

Отже, беручи до уваги негативні наслідки, які спричиняє криза на якість життя людини, більш дієвим є робота над особистісними сферами, так як вони в більшій мірі залежать від самої людини. Завжди можна попрацювати над власним ставленням і сприйняттям ситуацій, в яких опинився. Це чудовий час для самовдосконалення як у професійному, так і в особистісному плані. Ні в якому разі не можна втрачати цей час. Крім того, у будь-якій ситуації потрібно знайти позитивні складові.

Під час кризи багато людей виявляються «за бортом життя»: втрачається не тільки робота, але і звичне проведення часу, стійкі зв'язки, потрібні контакти, минулі можливості, матеріальні цінності. Як наслідок зовнішніх змін, відбуваються істотні внутрішні зміни, часто, негативні: депресія, страхи, розчарування, агресія і саме руйнівне відчуття: «Я нікому не потрібний! Я зайвий на цьому світі!» У виникненні внутрішніх конфліктів велику роль виконують наші спотворені уявлення про навколишні ситуації, про людей, які їх створюють. Єдине, що ми можемо виправити — це наше уявлення про життя і все, що з цим пов'язано. Саме тому психотерапевти всіх країн настійно радять перш за все позбавитися від кризи в голові, і лише потім піднімати економіку. З психологічної точки зору людина, що перебуває в неадек-

ватному і пригніченому стані духу, не в змозі розсудливо мислити і тверезо оцінити ситуацію, що склалася, і тим більше, не в змозі рухатися вперед і вибудовувати конкретні цілі. Для конструктивного вирішення своїх проблем, як соціальних, так і психологічних, суб'єкт повинен, перш за все, позбутися гніву, злості, страхів, стресів, агресії та ін. негативних проявів у своїй поведінці. Якщо він цього не зробить, то негативні емоції знову заволодіють ним, і вирішення життєвих проблем стане для нього нереальним [1].

Складність полягає в тому, що людина не завжди спроможна самостійно змінити своє життя і позбутися внутрішніх проблем, неврозів та психозів. Справа в тому, що кожен живе в своєму власному суб'єктивному світі і сприймає зовнішні об'єктивні речі «переломлюючи» їх через власні світоглядні позиції та свій особистий досвід. Не дарма існує приказка, що у пошуку істини людина постійно спікається об правду, яка у кожного своя. Тому побачити себе з різних позицій, поглядів інших людей, вміти проаналізувати та прийняти їх — справа досить складна. До того ж, деякі свої слабкі сторони ми намагаємось всіляко приховати, а з іншими ніяк не можемо погодитися, бо це зазвичай травмує психіку людини, викликає негативні переживання. Тому потуги самому самостійно змінити щось в собі, особливо в стані душевної кризи, нагадує ситуацію коли «сліпий намагається вести сліпого». Вміти побачити свої недоліки та не ефективні моделі поведінки, погодитись з їх існуванням, розробити план дій, втілити його й більш об'єктивно проаналізувати результати зроблених дій спроможна досить зріла особистість. В цьому якраз допомагають різні психологічні служби. Але якісні психологічні послуги потребують певної суми грошей, яку далеко не кожен може собі дозволити, особливо під час економічної кризи в державі.

Звичайно, навчатися значно легше, коли є вчитель, як і працювати над собою значно легше, коли є досвідчений фахівець чи наставник. Попри все, не варто плутати «бажане» з «необхідним». Головною умовою в роботі над собою, як самостійно, так і з спеціалістом-психологом — є власне бажання. Отже, при наявності досить стійкого наміру є шанс досягти мети на шляху особистісного розвитку. В будь-якому випадку, зусилля спрямовані на самовдосконалення ніколи не будуть марними. Так чи інакше вони принесуть свою користь. Допомогою в цьому можуть слугувати різні методики і практики по роботі над собою, викладені в літературі, якою достатньо насичений сучасний ринок.

Висновки. Найголовніше, що кожен повинен пам'ятати: будь-яка криза, наскільки б складною вона не була, закінчується. У кризовій ситуації людина повинна прийняти власну відповідальність за своє життя і долю. Для когось вона може стати поштовхом уперед, а хтось впаде в депресію. Звичайно, працювати над собою значно важче, ніж не працювати. Тому надзвичайно важливо намагатися відключити свої негативні емоції і подивитися на ситуацію «під різними кутами зору».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Малкина-Пых И.Г.* Экстремальные ситуации. / И. Г. Малкина-Пых — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 960 с.
2. *Скрытое управление человеком (Психология манипулирования)* / В.П. Шейнов. — М.:ООО «Издательство АСТ», Мн.: Харвест, 2006. — 816с.
3. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. / В. Франкл — М.: Прогресс, 1990 — 368с.
4. *Пахомова Т.* Щодо механізмів управління кризами суспільного розвитку в системі державного управління [Електронний ресурс] // Теоретичні та прикладні питання державотворення / Одеський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентіві України / 2008 — Вип.4. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2008-4/R_2/09ptisdu.pdf — Назва з екрану.

О.И. Видоменко, А.А. Федун

Социально-психологические и экономические аспекты кризиса

В статье рассмотрены аспекты влияния кризиса на общество и отдельного индивида, рассмотрены психологические проблемы влияния кризиса на продуктивность населения в целом и трудовые ресурсы в частности. Даны рекомендации по повышению уровней потенциалов качества населения в условиях экономического кризиса.

Ключевые слова: кризис, экономический спад, безработица, депрессия, стресс, тревожность, маргиналы, общество, качество жизни, качество жизни населения.

O. Vidomenko, A. Fedun

Socio-psychological and economic aspects of the crisis

The article deals with the aspects of the crisis impact on both the society and the individual. The psychological problems of the crisis impact on the productivity of population and manpower resources are considered. The methods of analysis and synthesis, induction, abstraction and comparison are used. The given article studies the kinds of crises, the characteristic features of the economic crisis and its impact on the socio-economic system, in particular the adaptation of the individual to work under changing conditions. Impact of the economic crisis on the individual causes anxiety, aggression, depression, apathy, low self-esteem, confusion, guilt, etc. and in turn leads to growth of traumatism, the development of different types of hopeless addictions (alcoholism, drug addiction, gambling, etc.), emotional distress, sleep disorders, suicide, etc. The article provides general guidelines intended to improve the potential levels of quality of the population in the conditions of the economic crisis. It is advised that the crisis should be considered as stimulation for the individual. It is the time to reappraise old values and life preferences and to look at the situation from a different perspective.

Key words: crisis, economic decay, unemployment, depression, stress, anxiety, marginal, society, quality of life, quality of life of population.

e-mail: proekt-EP@meta.ua; fedunps@mail.ru

Надійшла до редколегії 15.10.11 р.